

Володимир Кривошея

КОЗАЦЬКА ЕЛІТА
В НАЦІОНАЛЬНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ
СЕРЕДИНИ XVII СТ.

(Гетьманат Юрія Хмельницького)

23–24 вересня 1659 р. гетьманом був обраний Ю.Хмельницький¹. Генеральний обозний Тимофій Носач зберіг свій уряд, суддями стали Іван Кравченко та Іван Безпалий², писарем Семен Голуховський, осавулами Іван Ковалевський, Онисим Чоботків. Т.Носач, П.Дорошенко і Г.Гуляницький возили Виговському «асекурацію» нового гетьмана. На козацькій раді канівський полковник Лизогуб і миргородський Лісницький стояли за вірність ЙКМ, що засвідчує їх антивиговську, але пропольську орієнтацію в той час.

У жовтні неподалік від Терехтемирова в Жержевій долині відбулася старшинська рада. З Дону, де шинкував горілкою, повернувся дядько Ю.Хмельницького Яким Сомко³. Він прибув на раду з невеликим загоном, набраним із різних лівобережних полків.

У виборах Юрія на гетьманство брали участь сім правобережних полків, з Лівобережжя — Переяславський Т.Цицюри. Про інші три полки Лівобережжя маємо інформацію, що в кінці вересня 1659 р. ніжинський полковник В.Золотаренко, чернігівський І.Силич, прилуцький Ф.Терещенко закликали в похід на Київ. Князь Трубецької направив туди підрозділи Г.Козловського, П.Долго-рукого і вищеназвані три козацьких полки.

Наприкінці 1659 р. найбільший вплив на Ю.Хмельницького мав генеральний осавул Іван Ковалевський. Він разом з Захаром Шийкевичем умовляли, щоб гетьман не приймав Переяславських статей⁴. Про подальшу долю Ковалевського знаємо лише те, що влітку 1660 р. він хворів і лікувався у Печерському монастирі, де, мабуть, і помер.

Активно підтримували молодого Хмельницького Бережецькі (при Виговському вони втарили впливові уряди). Крім двоюрідного брата Прокопа козацьким полковником згадується Федір Бережецький (мабуть, наказний чигиринський). З Іркліївщини до Переяслава перейшов і став полковим писарем переяславським Михайло Бережецький. Поруч завжди був «наш писар» шляхтич Василь Глосинський⁵.

Генеральними старшинами були Тимофій Носач (обозний), суддями — Іван Кравченко (Правденко), Іван Безпалий, Григорій Лісницький, Михайло Радкевич, Тимофій Гуляницький. Писар полковий миргородський Семен Голуховський став генеральним писарем. Підписав переяславську угоду 1659 р.⁶ На корсунській раді 1660 р. склав повноваження генерального писаря на користь Павла Тетері⁷. У 1661 р. «Тетеря зрадив, залишив писарство, поїхав до Польщі, а Семен як і раніше присланий на писарство з Запорога»⁸. «...обо всех делах... писав в Переяслав к гетьману к Якиму Самку и в Киев. И проведав де то Юрась, за то ево Семена хотел расстрелять»⁹. Голуховського змінив Василь Глосинський.

У той час відомі три генеральні осавули, а саме: Іван Ковалевський, Онисим Чоботків, Василь Дем'янів.

На боці Юрія Хмельницького активно стояли в полках Михайло, Павло, Семен, Олександр Зеленські (Брацлавський), Петро Дорошенко (Чигиринський), Михайло Ханенко (Уманський), Іван Кравченко (Бовдинович) (Білоцерківський), Карпенко Сидір (Переяславський), Гоголь Остап (Кальницький), Іван Хмельницький, Василь і Андрій Глосинські, Остафій Гвовський, Іван Федорович Яцковський-Куницький (Кальницький), Остафій Новаковський, Хома і Яків Войцеховичі (Чернігівський полк, Седнів), Михайло Каленкович, Михайло Попадайло, Самуїл Пукержицький, Максим Сильницький (Паволоцький), Іван Лабушний (Цибулівська сотня Уманського полку), Степан Холминський, Ярема Урошевич з синами (Кальницький), Степан Подуцький, Севериненко-Косця, Захар і Христофор Петровичі (Канівський), сотник Василь Лихий. Як бачимо, Юрія Хмельницького найбільш активно підтримали західні полки, в першу чергу, Кальницький, Брацлавський, Уманський і Білоцерківський.

Московський вектор зовнішньополітичної діяльності знаходився під контролем А.Одинця, В.Дворецького, О.Фецькієвича, П.Апостола, М.Булиги, П.Дорошенка¹⁰, М.Суличича, Н.Кононовича, Г.Дорошенка¹¹.

У Чигирині Герасима (Еразм) Каплуновського на короткий проміжок часу змінив колишній козак Кременчуцької сотні за Богдана Хмельницького Канівець Кирило Андрійович, який очолював кінний запорозький полк у Виговського¹². Пізніше полковником став Павло Кременчуцький (1659–1660). Каплуновського бачимо ж на уряді сотника торговицького, коли йому 28 липня 1661 р. дістався королівський привілей на м. Торговицю і с. Нерубайку,

м. Мазуров в старостві Вінницькому¹³. Почергово передають один одному полковий пірнач Петро Дорошенко Степану Опарі, той Прокопу Бережецькому, Івану Богуну, Тихому. Потім полк знову очолив Петро Дорошенко.

Близькою людиною до родини Хмельницьких був Семен Тихий (? — 1629–1675 — ?). Спочатку він був деякий час у Богдана Хмельницького «гетьманським писарем» (1649–1650.12. — ?)¹⁴, в реєстрі 1649 р. зазначений як Семен Хмельницького¹⁵. Мабуть, був пізніше і полковим писарем чигиринським. Змінив на полковництві Івана Богуну, який став наказним гетьманом. У серпні 1662 р. «Кременчук де здался изменником заднепровским черкасам по наговору и за приводом Кременчуцкого наказного полковника Савки Каневца да сотника Ильяша Ведмиченка да Спаского попа да Сеньки Листопаденка да Мишки Квачка. И вошло де в Кременчук с чигиринским полковником с Семеном Тихим да дьяком Черкасским з две тысячи «человек»¹⁶.

На чолі сотень Чигиринського стояли: Голтвянської — Матвій Кваша, Медведівської — Степан Опара, Омельницької — Гунько, Суботівської — Михайло Капуста. Знаний в цей час сотником омельницьким Чигиринського (Кременчуцького) полку Гунька, можливо, — це зафіксований у реєстрі 1649 р. Андрій Гунченко¹⁷.

Сім чигиринських полковників представляли сім старшинських родин. З них повернули собі вплив Бережецькі, раніше полковниковували не в цьому полку Богун, Дорошенко, Канівець. Новими родинами, які піднялися при Юрії Хмельницькому, були дві — Кременчуцькі та Опари. Обидві ці родини були з сотницького середовища Чигиринського полку і, мабуть, відзначилися активним несприйняттям політики попереднього гетьмана. Двічі полковником у полку був гетьманський родич Петро Дорошенко. З сотників того часу відомі п'ятеро. Михайло Капуста був продовжувачем роду і традицій відомого в часи Богдана Хмельницького Лавріна Капусти. Чотири інших сотники — це козаки своїх сотень, які розпочинали Національно-визвольну війну і з часом очолили свої сотні.

Усього в полку за період гетьманування Юрія Хмельницького відомо 11 старшин з 11 родин, щонайменше двоє з них були молодому гетьману ріднею. Згідно з періодом гетьманування Виговського все це нові люди на старшинських урядах, родини ж Дорошенків, Бережецьких і Капуст відродили свій вплив у полку, яким вони користувалися за старого Хмельницького.

На корсунському полковництві Креховецького змінив активний прибічник Юрія Хмельницького Яків Улезько. 26 жовтня 1659 р. у Лисянці він заарештував брата гетьмана Данила Виговського і передав його московському воєводі¹⁸. В нагороду наприкінці 1659 р. отримав гетьманський універсал на млин, куплений у шляхтича Олександра Шивника, у м. Синиця на р. Росі на три застави¹⁹. Пізніше разом з Хмельницьким восени 1660 р. перейшов на польський бік²⁰. За підтримки Улезька Юрась 9 грудня 1660 р. в Корсуні на раді був обраний знову гетьманом. Цікаво, що Юрій Хмельницький був позбавлений гетьманства в 1663 р. в тому ж місті Корсуні і пішов ченцем місцевого ірдинського монастиря, ставши згодом його архимандритом (1663)²¹.

На короткий час Улезька змінив на полковництві Григорій Гуляницький, а потім полк очолив представник родини Золотаренків — Степан Оникійович, запеклий ворог Виговських.

З усуненням Івана Креховецького повністю змінилася полкова старшина Корсунського полку. Наказним полковником був Самійло Сухопара, який розпочав Визвольну війну у Демковій сотні. Суддею полковим був Герман Павлович, осавулом — Матвій Гриценко (з сотні Городиської, в якій крім нього козакували Лука і Федір Гриценко), полковими писарями відомі Василь Гнатів і Роман Сенявський.

У сотні Вергуненковій сотникував Іван Половченко²² (з полкового товариства). Династія сотників корсунських Лаврін Тироненко (з сотні Гаркушиної), Мелешко Тироненко²³ (з полкового товариства). І лише згодом вони передають сотню Миську Солов'ю. У Лисянці сотню продовжував тримати Дем'ян Якимович Лисянський.

Отаманом городовим корсунським був Прокіп Черетченко, родичі якого Іван Черетко з Куришкової сотні і Ярош Черетко з сотні Івахнюка — в перших шеренгах повстанців. Якимсь старшиною був колишній козак сотні Гаркушиної Павло Туча²⁴.

У Каневі Іван Лизогуб зберіг за собою уряд полковника, і лише в наступному році на його місце став Степан Трушенко. 8 липня 1662 р. полковником знову був обраний Лизогуб, проте на дуже короткий строк. Восени полк уже очолював Іван Дмитренко. Якимсь чином у московський полон потрапив колишній полковник канівський Андрій Бутенко і на початку вересня 1662 р. наказний гетьман Сомко «бив чолом» про його звільнення²⁵. Лизогуб же разом з сотником суботівським Чигиринського полку Михайлом

Капустою потрапив в полон до Сомка²⁶, перейшов на його бік і наприкінці 1662 р. був розстріляний за наказом Юрія Хмельницького. Це сталося так. Князь Ромадановський порадив полковнику Івану Лизогубу поїхати з представниками канівчан, корсунців і черкащан до Хмельницького в Чигирин умовити його перейти на бік царя. Останій же Лизогуба «велел немилостиво розстреляти»²⁷. Після знищення Лизогуба полковником канівським став Данило (1662.09.)²⁸, який тримався промосковської, але антисомківської орієнтації і підтримував Брюховецького. Можливо, це був Данило Ярмолаєнко, призначений після скинення Сомка і Переяславського полковника Щуровського полковником у Переяслав. Підтвердженням цього є той факт, що Данко Ярмоленко у реєстрі 1649 р. зафіксований як козак Леплявської сотні Канівського полку, яка була лівобережною сотнею цього полку, а потім взагалі перейшла до складу полку Переяславського²⁹.

Осавулом полковим у той час був Юхим Панченко. З цієї родини відомі Юсько, який козакував у Михайлівській сотні у 1649 р., Панченко Семен — у сотні Канівській Стародуба. Серед старшин полку зафіксований Юхим Раценко — сотник бубнівський Канівського полку (1649) і осавул полковий канівський (1662). Юхим Панченко — це, вірогідно, одна особа з Юхимом Паньковичем Раценком. У його сотні козакували брати Панченки Демко і Федір. Останній у 1664 р. був полковником канівським від Брюховецького. У кінці червня 1664 р. його включили до складу делегації до царя.

З писарів полкових канівських відомі Остап Гнатович, Михайло Коп'якович, Євстафій Полоницький (можливо, одна особа з Остапом Гнатовичем). Полковим сотником був колишній козак Андрієвої сотні Стефан Трушенко.

Загалом в цей період відомі чотири полковники канівські, з яких Лизогуб отримав пірнач вдруге, три інші полковники та їх родини такий злет мали вперше. Крім полковників джерела згадують одного сотника, двох полкових старшини, всього 6 старшин, при чому один з полковників відомий лише за ім'ям. З шести родин лише Лизогуби займали значний уряд в полку в попередній період.

У Черкасах Джулай втратив пірнач і весь період гетьманування Юрія Хмельницького нам не вдалося знайти про нього згадок, лише з приходом до влади Тетері він знову очолив полк. Він уступив уряд Андрію Одинцю, осавулу полковому з Чигиринського полку. Пізніше деякий час полк очолювали Михайло Гамалія і Денис Мурашка. Писарем став Андрій Суличич. У Мошнах сотником був

Левко Стельмах, Золотоноші — Мурав'єнко Онисим, Піщаній — Товстевич Ониско, а наказним полковником від Сомка в січні 1661 р. тут знаходився Кость Федоренко.

Призначених від Сомка Михайла Гамалію і Кравченка «старшими в город Черкасы для оберегания места и людей... Хмельницький велел изымать ... а изымав, в Чигирин велел их привести, там они разстреляны без милосердия»³⁰.

Протягом осені 1659–1662 рр. у Черкаському полку відомі три полковники, полковий писар і три сотники. Вони представляли вісім козацько-старшинських родин. Привертає увагу факт, що троє з восьми старшин походили не з Черкаського полку (Одинець з Чигиринського, Мурашка з Білорусії, Суличич з Паволоцького). Федоренко уже більше десяти років був у керівництві Піщанської сотні, на більш низьких посадах у полку раніше перебував Гамалія.

У Павлочці полк очолив Василь Петровський, а потім Іван Попович. Сотниками були: полковим Дем'ян Малинка, ходорківським — Василь Петровський, брусилівським — Андрій Синицький.

Уманського полковника Ханенка змінив сотник цибулівський Максиміліан Булига, який в травні 1661 р. з корсунської ради був серед послів до короля³¹. Можливо впродовж осені 1659 р. — весни 1660 р. Ханенко був генеральним старшиною, але про цей період його життя точних даних не маємо. Підтвердженням цьому є той факт, що він залишається серед впливових старшин, будучи наказним гетьманом. Знову полковником уманським він фіксується з квітня 1660 р. і до кінця року. Деякий час тут полковникував Іван Лизогуб (1661). Суддею полковим уманським був Артем Петренко, полковим сотником — Андрій Козирь, бабанським — Григорій Білогруд.

Брацлавський полк очолював Михайло Зеленський³². На кальницькому полковництві Івана Сірка у 1659 р. змінив сотник з Іллінців Іван Вертелецький. Високий суспільний статус Івана Федорівича Яцьківського у той час засвідчує його нобілітація у 1661 р. Уряд вінницького сотника повернув собі Ярема Урошевич. У Вербській сотні відомий сотник Павло Красняк, який у травні 1661 р. з корсунської ради був серед послів до короля³³.

9 грудня 1660 р. у Корсуні на козацькій раді знову був обраний Юрій Хмельницький, хоча спочатку «большая часть немедленно явно отвергла Хмельницкого», тим паче, що той страждав «падучей болезнью и грыжей»³⁴. Йому докоряли: «Чрез тебя одного возмутился и Сирко, и Апостол, и Тетеря, и ещё прежде них Пушкарь, но ваша милость послал Брюховецкого с частью сокровищ к царю;

и что Самченко, твой родной дядя (по матери), по твоему наущению поднял бунт в Переяславе»³⁵. Польський резидент С.Беневський «предложил ему избрать себе в помощники Тетерю, как раз ради недуга, так и для советов, возведя его в звание писаря, что этим самым он приобретёт себе доверенность и короля, Его милости, и Республики. Особенно когда отнимешь сан писаря у Семёна, который весь принадлежит царю и поставлен царём»³⁶.

21 грудня на чорній раді була переобрана генеральна старшина: обозним знову став Носач, замість Голуховського писарем обрали Тетерю, при чому останній заявив: «Если бы в войске Запорожском последовала какая нибудь перемена, и обнаружилось недоброежелательство к природному повелителю, в таком случае я не хочу знать не только печати, но и Украины»³⁷.

Козаки направили до короля посольство у складі Семена Голуховського, Степана Пітуха, Івана Креховецького, Олександра Скородкевича. Стосовно Голуховського короля просили «ущедрить его особенно своей благосклонностию, для того, чтобы он, забывши благодеяние, оказанные ему царём Московским, желал единственно милости вашей королевской милости, природного своего повелителя, и не умыслил чинить каких-нибудь козней»³⁸.

На цьому етапі активно співпрацюють з Ю.Хмельницьким Гоголь, Ханенко, Зеленський, Дорошенко, Кравченко, канівчанин Степан Трушенко, корсунець Яків Клеченко і черкашанин Андрій Одинець. Серед його прибічників бачимо і Івана Богуна, Григорія Лісницького, Михайла Суличича, Михайла Махаринського, Нестора Кононовича. При цьому особлива увага звертається на релігійну чистоту командного корпусу: «В Переяславе на раде, как обран Юраско Хмельницкой, в новых статьях, сверх преждних его, Богдановых, настановленных статей, в 8-й статье написано: «В Войску Запорожском всяким начальным людям, кроме православных христиан, иных некоторых вер людей впредь не быть для всякой ссоры и прелести, а и новокрещённым иноземцам в начальных людях не быть же, потому что от иноземцов, от новокрещённых многая в войске смута и междуусобие зачинаетца» і «гетман и полковники и вся старшина и чернь на раде, выслушав сю статью, приговорили быть сей статье так, как написано»³⁹.

Так, на початок Чуднівської кампанії 1660 р. лівобережні Переяславський, Ніженський, Полтавський, Миргородський, Чернігівський, Лохвицький полки входили до складу армії Шереметева, всіма командував наказний гетьман Тиміш Цицюра⁴⁰.

За поданням переяславського полковника Цецюри московський цар підписав жаловану грамоту його швагрю Молновецькому на с. Заворичі, ніжинського полковника Василя Золотаренка — сотнику Роману Ракушці на с. Кістер і полковому осавулу Леонтію Буту на сс.Киселівку і Адамівку. У 1660 р. Яким Сомко надав вибельському сотнику Стефану Шубі сс. Орловку, Грабівку з Вершиною Муравейкою⁴¹, а у травні 1661 р. він отримав царську грамоту на сс. Орлівку і Грабівку, а борзенський сотник Петро Забіла — на сс. Обтів, Ревутинці, Лучники, Погоріловку.

Тимофій Цицюра службу розпочав з 1648 р.⁴². В Москві «бил челом о маетностях воры и изменика Ивашки Нечая»⁴³. Проте сталося інакше. В той час, коли ніжинський полковник Золотаренко отримав Гомель, прохання Цицюри цар проігнорував. 12 квітня 1660 р. він отримав царську грамоту лише на хутір Липецький під Києвом, який належав переяславському війту Андрію⁴⁴. Ще більше розлютило переяславського полковника те, що маєтності були надані і ніжинському протопопу, «а я де при них оскорблен»⁴⁵. Після Чуднівської битви 1660 р. поляки «тилко Цюцюру, до себе взявши, вязенем его у Дубине мучили, а тим на Украину з Дубня утек»⁴⁶.

19 березня 1662 р. він з'явився в Переяславі, заявивши, що «сидел в Дубнах в тюрме, и ис тюрмы будто ушел»⁴⁷. Цицюру відвезли до в'язниці у Москву, і звідти не могли визволити його ані Сомко, ані інші впливові діячі. Заслання відбував у Томську, де знаходився разом з Михайлом Вуяхевичем (1667)⁴⁸. Ще в травні 1671 р. старшинська рада просила про його звільнення (разом з Яковом Шаблинським переяславським).

Наприкінці 1660 р. переяславський, ніжинський і чернігівський полковники відмовилися визнавати владу Ю.Хмельницького. «Лівобережна старшина не змогла висунути єдиного кандидата у передвиборній кампанії, що сприяло ескалації в регіоні політичної нестабільності»⁴⁹.

У лютому 1661 р., привертаючи на свій бік, король здійснив надання козацькій старшині: С.Голуховський отримав хутір на р. Псьол, Павло Тетеря — маєток Сераковчичну (сс. Литинівка, Демидівка, Абрамівка, Воронківка, Баківка), Іван Креховецький — підтвердження на хутір під Васильковом у Корсунському старостві, Григорій Гуляницький — хутір Буджище в Стеблівському повіті, Павло Яненко — на м. Бобровицю та сс. Бугаївку і Берків, Петро Дорошенко — на два фільварки і два млини, сотник Степан

Опара — на хутір під м.Медведівкою і над р. Псел у Чигиринському старостві⁵⁰. Крім того навесні 1661 р. Тетері було надано с. Раківку, Самійлу Зарудному — Мглиїв, Гуляницькому — с. Пожар, Булизі — м. Гайсин, Лісницькому — м. Камінноброд⁵¹.

Смілянська рада у лютому 1661 р. обрала полковника кальницького Вертелецького наказним гетьманом. Як наслідок кризи пропольської орієнтації до влади приходить антипольське угруповання правобережної старшини, до якого приєднується Запоріжжя.

Гетьман Юрій Хмельницький хотів стратити свого прибічника Михайла Ханенка «за то, что писал к нему Михайлу изменник Ивашка Выговской, чтоб жену его Ивашкину он Михайла к нему выпроводил, и Михайла — де Ханенка против тово к нему Ивашку писал и хотел жену ему выкрасть и отослать к нему Ивашку, и там-де листом лазутчика поймали и привели к гетьману. И гетьман-де перет полковниками и передо всею старшиною, на улику ему Михайлу, те листы чьли; и он-де Михайла против тех листов не запирался, и говорил он Михайла: как-де хотел собрався он Ивашка приходит под Умань, и я-де утешая его писал к нему для того, чтоб не приходил под Умань, покаместо великого государя люди будут»⁵². За це Хмельницький прикував Ханенка до гармати.

Маємо і пізнішу звістку про ці події: «Цецюра говорил: как-де был прикован у пушки Уманский полковник Михайла Ханенка, и гетьман-де ево Михайла имал к себе, говорил с ним один на один, выслав всех; а что-де с ним говорил, тово-де он не ведает. И то-де Цецюра ставит в оман, будто-де он Михайла у пушки был прикован за вину; только-де гетьман и до тово на нево Михайла был сердит за то, что он Михайла присылал ко мне в Киев татарских языков без ево ведома», — зазначав російський воєвода у Києві В.Б.Шереметев⁵³.

На Лівобережжі наприкінці 1649 р., підтримуючи Юрія Хмельницького, від російських військ обороняли Гадяч полковники Черкас, Іван Дяченко, Кияшко, Павло Животовський. Активно діяли полковник полтавський Федір Жученко, козаки якого постійно «вели промисел» на Охтирщині, у Груні перебував полковник Яцько Черкес, полковник Бердник (Григорій Бердник — у Полтаві, Лесько — в Миргороді козакували ще у 1649 р.) з татарами у Зінькові. Координацію дій тут здійснював наказний гетьман Петро Дорошенко. На прикладі дій цих полків підтверджується те, що протиріччя між запорожцями і городовими козаками були здолані. Протистояння запорожців з Сомком мало іншу природу,

ніж їх протистояння з Гиговським. Запорозжці взяли активну участь у приведенні до влади Юрія Хмельницького. Після підписання слободищенського трактату не фіксується зміни щодо ставлення запорожців до нового гетьмана. Якщо виступ Пушкаря кваліфікувався січовиками як справедливий проти «незаконного» гетьмана, то виступ Сомка проти Ю.Хмельницького в їх очах виглядав як «бунт» проти законного гетьмана.

Хмельницький активізував зовнішньополітичну діяльність, залучивши до неї значних своїх прибічників. У травні 1661 р. на сейм поїхало посольство у складі генерального судді Лісницького, писара Глосинського, брацлавського полковника Кравченка, колишнього судді Зурудного⁵⁴. Ще у серпні 1661 р. до Варшави було направлено посольство на чолі з М.Ханенком. Козаки розповідали, що хан «около Умани, Корсуня, Белой Церкви, Чигирина производит несносные опустошения» и просили «вдесятый раз покорно просим о скорой помощи»⁵⁵. Була вислана депутація (Федір Коробка, Остап Фасцескевич) до Вільно оскільки «орда совершенно опустошила Украину»⁵⁶. У березні 1662 р. до Варшави направлена делегація в складі корсунського полковника Гуляницького, писаря Глосинського, старшин Креховецького і Каплонського⁵⁷. 4 березня 1662 р. Юрій Хмельницький з Чигирини писав до Варшави, щоб «король прислал Тетерю быть пры Хмельницком свидетелем, как он верно и нелицемерно служит королю»⁵⁸.

Одночасно кризовість політики Юрія Хмельницького, одним із проявів якої був розстріл гетьманом у грудні 1661 р. кількох старшин, які переорієнтувалися на Москву⁵⁹, щораз більше турбувала старшину. Проти Слободищенського трактату з поляками виступив Іван Богун, у 1662 р. його заарештували і відправили до Мальборзької фортеці.

Усю інформацію з Чигирини проросійська партія в Україні отримувала від місцевого священика Василя Бабського і направляла її до Москви з засторогою «чтоб с Посольского приказа не разнеслось». Пізніше він уже як протопоп козелецький у 1662 р. брав участь в Козелецькій раді, на якій гетьманом обрано Якіма Сомка⁶⁰. Іншим інформатором був Семен Голуховський, писар військовий, який повідомляв: «...обо всех делах... писав в Переяслав к гетьману к Якому Самку и в Киев. И проведав де то Юрась, за то ево Семена хотел расстрелять»⁶¹.

Від Юрія Хмельницького відверталися як прибічники самостійності України, так і промосковсько орієнтована частина старшини.

Його гетьманство і кадрову політику слід охарактеризувати як невдалу спробу повернення до політики Богдана Хмельницького щодо консолідації усіх угруповань Гетьманщини. Але, по-перше, маховик ворожнечі був запущений і громадянська війна набирала обертів, по-друге, фігура Юрася, виконавши на початковому етапі роль прапора для консолідації, в подальшому не змогла і не могла стати врівень з таким велетнем української історії, яким був його батько.

Спробу виправити ситуацію і взяти владу в свої руки робить дядько Юрія лівобережний полковник переяславський Яким Сомко. Виступ слід трактувати як внутрішню боротьбу всередині родинного «клану» Хмельницьких, виступ промосковсько орієнтованої частини старшини корінних козацьких полків, у першу чергу лівобережного Переяславського.

З початком Визвольної війни Сомко зразу ж став до лав повстанського війська серед козаків сотні Андрія Романенка⁶². Коли останній отримав полкове судівство, уряд сотника звільнився і на ньому ми бачимо Сомка, який іноді призначався наказним полковником. Їздив посланцем Богдана Хмельницького до царя, очолював полк у антипушкарівській експедиції. Мав протиріччя з Виговським, рятуючи своє життя від якого змушений був втікати на Дон. Після повернення підтримав обрання Ю.Хмельницького, але, коли той перейшов на польський бік, Сомко залишив Білу Церкву, де був гетьманським намісником, і 15 жовтня 1660 р. повернувся у спустілий Переяслав⁶³.

У той час полк під командуванням Цецюри був розгромлений біля Чуднова, основна частина його старшин потрапила у полон. Сомку вдалося швидко зібрати полкову раду і відновити полкове управління, ставши переяславським полковником. Цьому сприяло як його попередня діяльність, так і родинні зв'язки з Калющенками⁶⁴, Щуровськими⁶⁵, Берлами⁶⁶. Активно підтримали Сомка і Гладкі. З попереднього періоду найбільш відомим був Іван Гладкий, що належав до старовинних козаків переяславських і після повстань 30-х рр. став отаманом городовим у Переяславі (1638). Коли розпочалася Визвольна війна, підтримав Хмельницького і Лободу⁶⁷. Дещо пізніше на політичну арену виступив його родич Семен Остапович Гладкий, який став осавулом полковим переяславським, а 13 травня 1662 р. згаданий як полковник переяславський у наказного гетьмана Сомка⁶⁸. Після обрання Гладкого суддею генеральним⁶⁹, полковником переяславським Сомко поставив «брата свого»

Опанаса Щуровського⁷⁰, можливо, якогось родича сотника гельмязівського у 1649 р. Івана Щуренка.

Полковими суддями переяславськими у цей час були Іван Юхимович Момот та Онисим Товстяченко, полковим писарем — Михайло Бережецький, полковим осавулом — Іван Воробей. Поступово з польського полону поверталася старшина, яка зміцнила антипольські позиції в полку.

Значним впливом користувався у козацькому середовищі Переяслава середини XVII ст. рід Пригар. У 1649 р. в сотні Федора Чикмена згадані Павло, Омелько, Іван⁷¹. Останній був пізніше отаманом городовим переяславським (1659), обозним полковим (1666). Михайло Пригара в жовтні 1660 р. разом з Іваном Вороб'єм вийшов з польсько-татарського полону⁷² і став осавулом полковим Наприкінці 1662 р. він збирав запаси в Козельці для Переяславського полку⁷³. З ніжинської ради йому вдалося втекти.

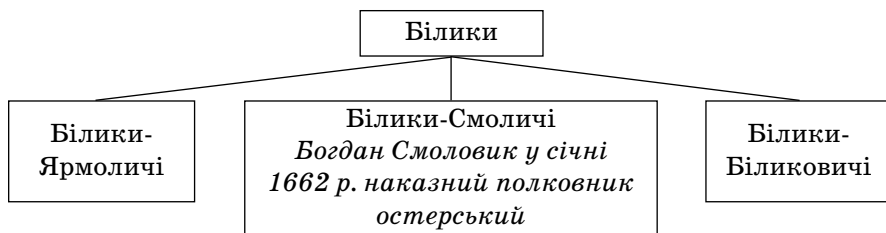
Сотниками першої полкової сотні були Опанас Захаріященко і Федір Петрушенко.

На протигагу Сомку Ю. Хмельницький призначив полковником переяславським спочатку Михайла Крису⁷⁴, наказним полковником у якого був полковий суддя Дмитро Святуха⁷⁵. Після того як Криси потрапив у московський полон переяславців, які були на боці Хмельницького очолив Федір Сулима (? — 1629–1691) — син відомого запорізького гетьмана Івана Сулими. В молодості він потрапив в полон до турків. Йому вдалося втекти на Дон, але під час одного із походів на стругах, втопаючи, знову потрапив до турецького полону і 12 років провів прикутий на галері. Викуплений венеціанцями і мальтійцями разом з 14 тисячами невільників, повернувся на батьківщину. Намагався повернути свої права на батьківські маєтності. Якийсь час був райцею Переяславського магістрату (1653)⁷⁶, а потім пішов на службу до польського короля. Якимсь чином потрапив до Переяславського полку, який був на боці короля і Ю. Хмельницького у 1661 р. і після Криси очолив його. Ще 30 травня 1659 р. отримав королівський універсал на млин в с. Стовпягах на річці Карані, с. Рогощу в Чернігівському воєводстві після смерті підсудка чернігівського Якуба Оранського, який помер без потомства⁷⁷. 30 липня 1661 р. як полковник переяславський нагороджений королівським універсалом на сс. Юльче і Березки в Київському воєводстві⁷⁸. В цей же час був призначений королем опікуном над дітьми брата Степана Сулими. Крім вищезгаданих сіл, ленним правом тримав Яблунів над Прип'ятю,

а також від Яреми Вишневецького Пулинці в ключі Лубенському (пізніше входили до II Лубенської полкової сотні)⁷⁹.

Протягом всієї другої половини XVII століття на Переяславщині спостерігаємо конфлікт двох родин: Сулим і Романенків. В реєстрі 1649 року згадані відразу чотири Романенки в одній сотні, яка так і називається — «Романенкова». Наказним полковником у 1648 р. був Юсько Романенко. Андрій Романенко сотник полковий переяславський неодноразово бував і наказним полковником (1649, 1665, 1666). Отримавши за Виговського нобілітацію, йому було надано с. Скопці. Був полковним суддею у 1659 р., 1669 р., мабуть, весь період з 1659 по 1669 р.

Опанас Захар'яченко у лютому-квітні 1662 р. був наказним полковником козелецьким. У січні 1662 р. наказним полковником остерським від Сомка був Богдан Білик-Смоловик. Рід Біликів зафіксований ще у люстрації 1552 р. У 1560 р. отримали ґрунти Лукаревські між Остром і Олбином і заснували с. Білики. 12 червня 1596 р. Юрко Білик отримав підтвердження на землі поблизу Носівки — пізніше с. Білики. Володіли Островом і бором та урочищем Лукажевським. У XVII ст. відбулося розгалуження роду на вісім гілок: 3 Ярмоличі, 2 Смоличі, 3 Біликовичі⁸⁰. Стефан, Іван Штома, Іван, Мисько Білики відомі як бояри остерські (1636). Від двох останніх, Івана і Михайла — «колишніх бояр королевських Острицьких, а нині козаків» — раніше 1656 р. Дмитро Рабець купив Красне поле⁸¹. Родина покозачилась у складі Козелецької сотні (Семен, Іван, Мисько)⁸². Згодом Іван Білик став сотником кобизьким. Поминальний ряд роду дозволяє встановити імена дружин Івана і Семена — Наталія і Марія⁸³. Вони мали синів Григорія, Мартина, Омеляна, Олексія, Григорія.

На ніжинській раді 1663 р. Богдан Смоловик був заарештований⁸⁴.

У Козельці відомі два сотники: Гнат Кизимовський і Степан Красовський, в Острі сотникував Сидір Велигорський.

Існував окремий Бориспільський полк (полковник Григорій Гаркуша), до складу якого входили Бориспільська (сотник Никон Бут), Броварська (сотник — поkozачений шляхтич Микола), Дудерківська (сотник — поkozачений шляхтич Матвій Молявченко⁸⁵), сотня на чолі із сотником поkozаченим шляхтичем Лук'яном Слуцjenком⁸⁶.

З метою зміцнення своїх позицій на Чигиринщині Сомко створив з окраїнних сотень гетьманського та сотень Полтавського полку Кременчуцький полк, який включав сотні Чигиринського полку: Максимівську, Потоцьку, Омельницьку, Остапівську, Кременчуцьку Полтавського полку — Лукомську, Кобиляцьку, (Переволочанська, Балаклійська, Білоцерківська, Новосанжарська, Кишенська, Білицька сотні⁸⁷).

Полковниками кременчуцькими були Кирило Андрійович Канівець, Гаврило Дубовик (колишній сотник потоцький) і Кость Гавриленко, який раніше був у миргородській сотні Кирика Поповського (1649). Деякий час наказним полковником був Сава Канівець, полковим суддею Богдан Лавриченко. Полковими осавулами були Василь Трушенко і Семен Лисий, перший із них був козаком сотні Кременчуцької Чигиринського полку⁸⁸. Полковими писарями згадані Крисько Лук'янів і Михайло Лазаревич, хорунжим — Жадан Острогляд. До кременчуцького полковника пристали сотники максимівський, потоцький, омельницький, балаклійський, остапівський⁸⁹.

У спілці з московськими військами Сомко вів активні бойові дії проти хмельниченків. Особливі бої розгорнулися на січовому напрямку. В результаті йому і військам Ромодановського підкорився гадяцький сотник Крисько Семенович, а «старшину, которая... (царю — К.В.) изменила и на всякое злое дело приводила, держут ныне за сторожею»⁹⁰. Далі капітулювали полковники миргородський і гадяцький Павло Животовський, лубенський Федір Шамрицький. Останній з сотниками свого полку відвідав Якима Сомка у Переяславі.

Сомко прийняв рішення про проведення козацької ради у Козельці, не зважаючи на застороги царських воєвод стосовно дозволу царя⁹¹. В цей час Сомка підтримували полковник переяславський Семен Гладкий, сотник чернігівський Василь Болдаківський⁹², полковник миргородський Павло Ілляшенко, лубенський Андрій Пирський⁹³, зінківський Василь Шимон, прилуцький Федір Терещенко⁹⁴, ірклівський Матяш Папкевич. Ця група в Козельці

16 квітня 1662 р. обрала гетьманом Якіма Сомка. Акт підписали полковники ніжинський Золотаренко, чернігівський Силіч, ірклі-ївський Папкевич, миргородський Ілляшенко, лубенський Пирський, прилуцький Горленко, зінківський Шимон.

Військовим писарем у Я.Сомка став Хома Тризна, судьями — колишній полковник гадяцький Іван Дяченко і Семен Голуховський, який під загрозою розстрілу від Хмельницького «покинув жену свою и детей», залишив 29 липня Чигирин і 6 серпня 1661 р. прийшов до Якіма Сомка у Переяслав⁹⁵. Дещо пізніше суддею став Семен Гладкий, обозним — Дмитро Святуха, який перейшов від Ю.Хмельницького, писарем судовим — Богдан Тимошевич.

Бойові дії прибічників Хмельницького на Лівобережжі продовжували і надалі очолювати полковники Федір Жученко (сотні Полтавські, Котельвська, Куземинська), Яцько Черкас, Пушкеля (1000 піших козаків) і Макуха (2000 кінних козаків) (з Опішні). У одному з документів ідеться про курінь Пушкелі, а це засвідчує січове походження його полку. Полтавчани до Опішні направили загін на чолі із наказним полковником Дьомочкою і осавулом Дахном Чамарою⁹⁶. Російський воевода князь Ромодановський з метою «искупления вины» на ці козацькі частини направив підрозділи лубенців, миргородців, гадячців, Бахмацьку сотню Ніжинського полку, поставивши на чолі стряпчого Григорія Косогова. Між цими підрозділами «был де бой большой с утра до вечера», «...полк Пушкели весь побили а знамёна и литавры взяли», а сам Пушкеля зумів утекти⁹⁷.

16 травня 1661 р. Косогов прийняв присягу полтавських козаків Дем'яна Гуджола, Кліма Чорнушенка, Вікула Колосенка, Яреми Маркова (останній перейшов до Полтави з Уставицької сотні Миргородського полку (1649⁹⁸). Посланці заявили, що «они де учились в измене по неволе за проводом Жученка. А Жученко де побежал за Днепр и ныне за Днепром в местечке Синице»⁹⁹.

Козак 2-ї полкової Полтавської сотні (1649) Дем'ян (Дьомочка) Іванович Гуджол у травні 1661 р. став полковником полтавським, змінивши Жученка. 7 липня 1661 р. князь Г.Ромодановський підтвердив його обрання на полковничий уряд¹⁰⁰, який йому вдалося утримати до кінця 1664 р.

Курило Охрімович брав участь у Визвольній війні з перших її днів¹⁰¹. І, маючи значний життєвий досвід, згодом очолив полкову обозну службу. Проте уже у 1660 р. цей уряд зайняв Парфен (Мустафа) Дидзарев. На короткий проміжок (1661–1662) полковим

суддею став Клим Чорнушенко, але вже у наступному році його змінив колишній полковий обозний Курило Охрімович.

Шляхтич¹⁰² Дахно Чамара став до лав Полтавського полку з початком Визвольної війни як козак полтавський (1649). Мабуть, у 1658 р., після загибелі обох полкових осавулів, зайняв місце одного з них, але у травні 1661 р. уступив цей уряд Дмитру Горбаненку.

Сотник полтавський Сава Педашенко став отаманом городовим полтавським (1661). Зять Івана Іскри з козаків полтавських (1649) Олексій Кованько (? — 1629–1677 — ?) став сотником старосанжарським (1659).

У Гадячі відомі двоє полковників: Іван Дяченко-Дяк (з веприцьких козаків¹⁰³) і Гаврило Білаш. З полкової старшини є згадки про полкового суддю Семена Іванова з Ковалівської сотні і наказного полкового суддю Северина Денисенка. Гадяцькими сотниками були Павло Животовський (1659–1660) та Іван Івановський (1661). Рід Животовських на початковому етапі Визвольної війни дав козацькому товариству покозачених шляхтичів Саву (сотня Веприцька), Михайла (Гадяцька), Петра (Рашівська). Павло Трохимович Животовський (? — 1699¹⁰⁴) з сотника полкового гадяцького став полковником миргородським, володів с. Красною Лукою¹⁰⁵.

Устимович Іван з Лютенською сотнею пройшов нелегкими дорогами війни (1648¹⁰⁶–1661) і у 1661 р. став її сотником. Рід Безпалих у Зінькові відомий ще до початку Визвольної війни. В реєстрі 1649 р. записані вже три його представники: Федір, Савка, Василь¹⁰⁷. У 1661 р. сотником зіньківським став Микита Дмитрович Безпалий. У Груні сотником у 1661 р. був Данило Ценковський. Іван Уманський очолював сотню в Опішні, він зі своїм братом Ярошем знаходилися в сотні з часу її заснування¹⁰⁸.

Василь Шиман — Шимоновський належав до білоцерківського шляхетського роду Шимоновських¹⁰⁹. Став козаком Зіньківської сотні (1649)¹¹⁰, сотником, а потім полковником зіньківським (? — 1662–1663). 9 травня 1663 р. він побудував грунську Святомикольську церкву, в якій його нащадки століття тримали парафію. 2 квітня 1666 р. надав млинок на Скельський монастир. Був пов'язаний якимсь родинним зв'язком з білоцерківськими шляхтичами Трощинськими.

На полковництві миргородському Григорія Лісницького ще влітку 1659 р. змінив Павло Апостол-Катаржи («Paulus Apostel Catarreu»). Раніше «став служити під прапором князя Яреми Вишневецького, від якого він дістав посаду сотника і був нагороджений

за вірну службу маетком Хомутець... На українську службу перейшов... деєс уже в 50-х роках XVII ст.... Павло Апостол був до кінця вірний князеві Вишневецькому і залишив польську службу лише після смерті свого протектора... знаходимо і пояснення, чому Апостол опинився в рядах козацького війська: під гетьманську булаву потягло його саме для того, щоби ввійти у володіння маетками», — писав біограф Апостолів Б.Крупницький¹¹¹. Був неписьменним¹¹². Під Чудновим потрапив у полон і провів там рік, потім втік із Дубно.

У 1660 р. полковниками були Кирило Андрійович Канівець і Гаврило Осипович Білаш. У реєстрі 1649 р. зафіксований у полковому товаристві миргородському Гаврило Біляченко¹¹³, його прихід до влади в полку слід розцінювати як перемогу місцевого корінного козацтва. Тим паче, що поруч з ним полковий суд очолював Яцько Котляр. Писарями полковими були Григорій Сергійович, Степан Лукашів, осавулами — Іван Іванов, Іван Ємолов.

Серед прибічників Юраєя були виходці з Миргородського полку Василь і Андрій Глосинські. Василь, навіть, деякий час був генеральним писарем. В реєстрі 1649 р. у Миргороді зафіксований Мисько Клосинський¹¹⁴.

Полковим сотником миргородським був Павло Донець. Донці Омелян, Яцько, Андрушко відомі у полковому товаристві, Іван — у сотні Кирика Поповського, а у кременчуцькій сотні — Донець Гавриленко¹¹⁵ ще за реєстром 1649 р. Сотник хомутецький Григорій Король не втратив уряду і за Ю.Хмельницького.

Самійло Кореневський був уже в реєстрі 1649 р. у Миргороді¹¹⁶, а Семен Степанович Кореневський став сотником богацьким (1659). В Уставиці сотникував Григорій Якович, у Шишаках — Матвій Андрійович (1659), у Білоцерківці — Роман Левченко (1660), у Сорочинцях — Павло Тарасів (1659).

Показаний шляхтич¹¹⁷ Яків Засядько з Хорольської сотні, яка залишилась у складі Миргородського полку, перебрався до Лубен, ставши, очевидно, спочатку полковим старшиною, а потім полковником лубенським. Обставини його отримання полкового пернача були такі. Йдучи на полтавців поблизу Лубен зупинилися Ніжинський і Прилуцький полки. «Те полки прошли сильно сквозь город, а полковник Лубенский Павел утек, а пехоту ево те полки посекали, а иные, бежа от них, потонули в реке Суле»¹¹⁸.

Наступний полковник Степан Шамрицький заявляв: «Нам однако, москаль чи лях; хто сильніший, за тим ми і будемо»¹¹⁹.

Службу розпочав козаком сотні Сенчанської Миргородського полку (1649)¹²⁰, був полковником лубенським (1661). На рік його змінив сотник полковий Андрій Пирський, Степан Шамрицький залишився отаманом городовим лубенським, а у січні 1663 р. знову обраний полковником.

У Лубнах в опалу потрапив колишній полковник Павло Омелянович. 6 липня 1661 р. він отримав гетьманський універсал з догакою за покоси монастирських сіножатей лубенськими козаками¹²¹.

Обозний уряд зберігав Устим Луценко, полковим суддею став Петро Ворона. Основоположником лубенської гілки роду був Грицько Ворона, який зафіксований сотником полку Переяславського у 1638 р.¹²², козаком Лубенської сотні сільської (1649). Петро записався у реєстр 1649 р. козаком Яблунівської сотні¹²³ Кропивненського полку, згодом став полковим суддею лубенським (1660). Поруч з ним у Лубенській сотні Богдана Хмельницького підтримали Данило і Процик Вороненки, а у Роменській — Ілько Ворона.

Кулябко Михайло (? — 1629–1676 — ?) — отаман городовий лубенський (? — 1659 — ?), а Іван (бл. 1630 — бл. 1694) — козак Лубенської сотні (Іван Колядка) (? — 1649 — ?), військовий товариш (1661)¹²⁴, суддя полковий лубенський у 1657–1670 рр. з перерами.

Перед тим, як отримати полковничий пернач, Андрій Піроцький очолював полкову сотню, у Пирятині сотницький уряд отримав Григорій Гамалія. Після короткотермінового сотникування у Ромнах 1659 р. Гаврила Шумейка Кіндрат Войтенко знову повернув собі уряд (1659–1660). Яцько Глушенко розпочав службу козаком Пирятинської сотні у 1648 р.¹²⁵, яку очолював протягом 1661–1663 рр.

Андрій Донець спочатку козакував у Костянтинівській сотні (1649), а потім став сотником смілянським. У Глинській сотні сотником був обраний Іван Ярмолайович Ковалевський. Він разом з братами Грицьком і Леськом Ярмоленками у Лохвиці фондували сотню ще у 1649 р. У 1659 р. Іван Коваль був городовим отаманом лохвицьким, а наприкінці цього ж року перейшов сотником до Глинська.

У Сенчі відомі три сотники: Степан Шамрицький, Леонтій Степанович Шамрицький і Кирило Сулимовський, у Лохвиці — шість: Фесько Геращенко, Сава Геращенко, Іван Пилипенко, Яцько Котлярєнко, Іван Базилей, Степан Шамлицький.

У Чернігові полковникував Іоанікій Силич, його підтримував полковий обозний Олександр Ковтунович. З слабинського сотництва

полковим суддею став Іван Домонтович, у полкові писарі вийшов Карпо Мокрієвич, який у липні 1660 р. отримав універсал на сл. Гучин та млин на р. Білоусі і в цьому ж році купив землю в Чернігові у міщанина Матвія Белковича¹²⁶.

Маємо перелік сотень Чернігівського полку 1660 р. в універсалі Юрія Хмельницького. Полк тоді складали 9 сотень: Вертіївська, Дівичька, Березинська, Столенська, Синявська, Кисільгородська, Волинська, Менська і Сосницька сотні¹²⁷. Серед сотників полкових були Стефан Шуба, Тимофій Негович, Степан Силич, Станіслав Коханенко і якийсь Василь (1659). Не виключено, що це Василь Іванович Болдаковський, який у 1660 р. отримав універсал Ю.Хмельницького на батьківську Рогощу. А можливо, Василь Данилович Подобайло, син чернігівського полковника.

На Киселівському сотництві Федора Свіонтицького змінив Тишко Мартиненко (Киселівський), який повернув собі цей уряд¹²⁸. У Понорниці сотникували Лихаренко і Шабалтасний, у Синяві — Тихін (Борзенський¹²⁹?), Андрій Тихонів, Ілляш Аврамович Рубан, в Березні — Сава Гоневський (Говенко) (? — 1660–1680 — ?), у Сосниці — Василь Омеляненко, Семен Павленко, в Любечі — Гнат Гуштин і Гаврило Васильович. З Любеча до Роїщ ще при Виговському перейшов сотникувати і утримався на уряді Хома Ращенко. З полкового сотництва Степан Шуба перейшов на такий самий уряд у Виблі.

«Заслужений у Війську Запорозькому товариш» Данило Знайко у лютому 1660 р. отримав універсал Ю.Хмельницького збирати прибутки з млина на р. Снові під Седневом¹³⁰.

У Прилуках осавул полковий Федір Терещенко став полковником. Він був козаком прилуцької сотні Павла Тереха (мабуть, свого брата) ще в 1649 р.¹³¹, йому належало селище Сеталівське¹³². 17 грудня 1659 р. надав універсал Пустинському монастирю на млин на р. Удай, забраний за проступок у якогось Демка. Цей універсал був завірений особистою печаткою Терещенка¹³³. Підтримував наказного гетьмана Якіма Сомка¹³⁴. На деякий час його змінив Лазар Горленко, а потім Терещенко знову повернув собі пірнач.

Зять полковника білоцерківського Половця¹³⁵ Лазар Горленко ще на початку березня 1661 р. був посланий гетьманом до кримського хана¹³⁶, а після повернення став полковником прилуцьким¹³⁷.

Показачений шляхтич¹³⁸ Дмитро Чернявський (? — 1613–1680 — ?) записаний серед козаків Переволочанської сотні у 1649 р. як Дмитро Федорович¹³⁹. Був сотником у 1659 р. (мабуть,

переволочанський). 15 грудня 1661 р. Лазар Горленко писав гетьману Ю. Хмельницькому, що Чернявський був відпущений з Прилук¹⁴⁰. Чернявський був прибічником гетьмана Сомка, за допомогою якого став полковником прилуцьким. Гетьман Брюховецький конфіскував його маєтності¹⁴¹, заслав до Сибіру, де багато років він провів на річці Лені¹⁴². 10 березня 1663 р. Лаврін Гостилович, син ієромонаха Густинського монастиря Феодора продав йому дім у Прилуках. Цікаво, що рід Гостиловичів фіксується серед козаків Переволочанської сотні¹⁴³.

Його син Григорій Дмитрович (? — 1633–1699 — ?) — козак Переволочанської сотні Прилуцького полку (1649)¹⁴⁴. Можливо, сотник переволочанський, був полковником наказним прилуцьким у 1663 р.

Колишній підписок з канцелярії гетьмана Виговського Василь Кропивницький, який був посередником під час Гадяцького договору між гетьманом і познанським воєводою Яном Лещинським, пізніше направлений до Прилук. Там, мабуть, був полковником. У 1661 р. «взятий Москвою зрадою в Прилуці»¹⁴⁵, у Нижньому Новгороді знаходився ще у 1669 р.¹⁴⁶ Про його звільнення клопотали Юрій Хмельницький, Дорошенко, Лазар Баранович¹⁴⁷.

Малош Вовченко розпочав війну у сотні прилуцькій Омеляна Проценка, став полковим обозним (1658), а потім протягом кількох років городовим отаманом прилуцьким (1658.10., нак.; 1658.12. — 1663.06. — ?). Полковим суддею був Чорнишенко Трохим — покозачений шляхтич¹⁴⁸, записаний у реєстр 1649 р. як Трохим Чорниш¹⁴⁹. У грудні 1659 р. він разом з колишнім полковником прилуцьким П. Дорошенком у супроводі чотирьох козаків прибув у складі делегації від гетьмана Юрася Хмельницького до Москви¹⁵⁰. Функції полкового писаря виконував Іван Софонович.

Полковими сотниками були Яцько Матюнька, Аврам Лук'янович (у реєстрі 1649 р. у Прилуках зафіксований лише один Аврам — Калениченко¹⁵¹), Гнат Тимків. В Ічні сотникував Матвій Романович. З початку Визвольної війни у сотні були лише два Матвія: Гречаниченко і Вербненко¹⁵². Можливо, хтось із них і є сотник Матвій Романович. В Корибутові сотником був Гнат Павлович. На початковому етапі Визвольної війни у сотні був лише один Гнат — Гребенько. Можливо, він і став сотником. В Срібному сотню очолював Павло Андріїв. Павло Федорович згаданий сотником срібнянським ще у 1649 р. Не виключено, що він був Павлом Андрійовичем Федоровичем і очолював сотню протягом 1649–1661 рр. Дотичним

підтвердженням того, що Федорович — це прізвище, є той факт, що Лесько Федорович, який очолював сотню Корибутівську цього ж полку (1649), пізніше перейшов у Срібне і став писарем срібрянським (1666).

У Ніжині наказними полковниками були Петро Рославець, Федір Завадовський, Іван Попович, Роман Романовський-Ракушка, Левко Бут. Наприкінці літа 1662 р. Ніжинський полк під керівництвом В.Золотаренка був розгромлений під Лубнами¹⁵³. На початку вересня В.Золотаренко з Лубен пішов до Полтави, де знаходився кошовий, і були призначені вибори нового гетьмана¹⁵⁴. На Чорній раді він був скинутий з уряду, а потім знищений фізично.

Полковий осавул Левко Бут у березні 1660 р. подав чолобитну царю з проханням надати йому сс. Киселівку і Адамівку¹⁵⁵. Під час усунення Золотаренка від керівництва полком заарештований і засланий до Сибіру, де в Єнісейську знаходився ще в 1669 р.¹⁵⁶

Син запорозького кошового Яцька Мозиря і рідний брат полковника корсунського Лук'яна Мозиря Іван Яценко спочатку козакував у Корсуні¹⁵⁷, а потім перейшов до Ніжина і згодом став полковником піхотним ніжинським (1661).

Обозним полковим був Григорій Кобиляцький, писарями спочатку Захар Шийкевич (? — 1660.03. — ?), а потім Павло Рачинський (? — 1661 — ?). У 1662 р. ніжинський полковник В.Золотаренко надав колишньому полковому писарю Марку Кимбаровичу с. Березу в Глухівській сотні¹⁵⁸. Полковими осавулами у Ніжині були два старовинні правобережні козарлюги Леонтій Бут і Павло Килдей (Боженок) (рід Килдеїв корсунський полковничий), а тако ж Семен Григоріїв.

Полкові сотні очолювали Іван Шматович, Ілляш Аврамович, Ілько Пилипенко, Григор Гаркушка. У Коропі сотникували Гордій Черв'яченко, Іван Белиловець, у Новому Мліні — Павло Михайлів, у Конотопі продовжував сотникувати Семен Бистрицький, а потім його змінив місцевий козак¹⁵⁹ Дмитро Скоробагатий, у Кролевіці — Василь Дейнека, Давид Юхимович, Данило Якимович. Серед наказних згадані Роман Дубовик (мабуть, з козаків батурицьких¹⁶⁰) і Микита Андрійович. Іван Гродецький був серед козаків Бахмацької сотні з часу її заснування, очолюючи козаків с. Самбурці¹⁶¹, а у 1661 р. він очолював її¹⁶², в наступному році сотником став Павло Тищенко, який повернув собі цей уряд¹⁶³. У Глухові сотню очолював Василь Уманець, Дівицьку сотню — Демид Рогоза.

При наказному гетьману Сомку нетривалий час існував Коропський полк (1662–1663) на чолі якого стояв Тихін Гаврилович¹⁶⁴. Батурич і околиці також знаходились на управлінні наказного полковника. Цей уряд тримали Федір Костонський і місцевий старовинний сотник Сава Михайлович Мішура.

У Стародубі наказними полковниками були Петро Рославець і Прокіп Петрович, полковим суддею Марко Кимберович (1660). Наказний полковник в Стародубі Рославець не піддавався на пропозиції Мурашки (1661.12.11.) перейти на бік короля¹⁶⁵, в Новгород-Сіверському наказний полковник Гаврило Дащенко контролював ситуацію¹⁶⁶. Гаврило Федорович Дащенко (? — 1676 — ран. 1678.10.) — шляхтич¹⁶⁷, полковник новгородський, пізніше — сотник стародубський (? — 1662.19.09.–1663.10.07. — ?). Полковник ніжинський Василь Золотаренко надав йому с. Литовське в полковій сотні з млином на р. Цитві¹⁶⁸.

Сотниками новгородськими були Михайло Горбовецький, Семен Маленовський, Павло Запаревський, наказним — Лаврін Рожинський. У Мглині сотникував Ісак Жук (якийсь родич місцевого сотенного писаря Андрія Жуковського¹⁶⁹), в Шептаках — місцевий козак¹⁷⁰ Василь Ісаєнко, у Почепі — Гаврило Яремійович Рубан, рідний дядько Петра Рославця¹⁷¹. Його змінив Аверко Набатенко (1662).

У Київському полку полковника Бутрима змінив Якименко Іван. В 1661 р. полковником став Василь Дворецький, який під час чуднівської кампанії потрапив у татарський полон, де провів два роки. З 1662 р. полк очолював Семен Третяк (? — 1628–1674.03. — ?) — шляхтич, козак Білогородської сотні Київського полку (1649), сотник (1658), потім полковник київський (1662–1663.07.). Після скинення Сомка з гетьманства він втратив пірнач і засланий до Сибіру.

Серед наказних полковників згадані Пилип Скороход і Богдан Молява. Останій розпочав Визвольну війну козаком Київської сотні Самійла Білецького (1649), став сотником київським (? — 1654 — ?), пізніше осавулом полковим київським (? — 1659–1660.08. — ?), наказним полковником київським (? — 1660.08.–1661.02). Він призначив полковником Корнія Бунчужного у Гродок. У цьому районі діяв охотницький полк Івана Московки (з Остра)¹⁷², сотниками якого були Іван Слінко (з Переяслава), Іван Якименко Кияниця, Василь Волошин (з Трипілля) (майбутній сердюцький полковник у 1666–1669 рр.), Максим Жупел

(з Трипілля), Шибіга (з Гоголева), Лесько Переяславець Костирка (1660.08) (мабуть, його в 1667 р. бачили як полковника над іноземними корогвами).

Павло Яненко був прибічником Ю.Хмельницького, але уряду полковника київського не повернув, хоча у 1661 р. і нобілітований. У червні 1662 р. возив до Москви від Ю.Хмельницького 12 татар — «язиків»¹⁷³.

Полковим писарем згаданий Лазар Григорович (? — 1663.06. — ?). Осаул полковий Ананко був вбитий у 1663 р. під час Чорної ради як прибічник Сомка. Якийсь його родич Ярмола Ананченко мав млин в одне коло на р. Остер в Козельці (1666). Полковим хорунжим був Костянтин Чекановський.

Київську сотню очолював якийсь Григорій, у Бобровиці сотником був Іван Маковій, у Гоголеві відомі два сотники: місцевий козак¹⁷⁴ Артем Гневушин і Шепіга (отаман Федір Кашуба), у Кобищах Яків Кузьменко і Степан Шевлюга.

2 травня 1660 р. товариш полку Київського Степан Андрійович Жук отримав універсал гетьмана Юрія Хмельницького на володіння островком під м. Остер, названий «Щитев фольварок»¹⁷⁵. У 1666 р. він володів млином в два кола на р.Остер в Острі. Ці нагородження свідчать про його значний попередній статус у Війську Запорозькому.

Син Філона Гаркуші Григорій у 1662 р., будучи полковником бориспільським, привласнив «виморочний» хутір у Требухові. Пізніше був сотником бориспільським (? — 1661–1663) і військово-вим товаришем.

У жовтні 1662 р. Лісницький повідомив короля про бажання Ю.Хмельницького скласти гетьманські клейноди¹⁷⁶. Шляхетсько-козацьке крило клану Хмельницьких шукало гідну заміну Юрасю. В історіографії згадуються три можливих кандидати на гетьманство: Гуляницький, Носач, Лісницький¹⁷⁷. Чигиринська рада «всіх задніпрянських полковників»¹⁷⁸ прийняла відставку Юрася. Послом до короля був призначений Григорій Гуляницький.

У період гетьманування Юрія Хмельницького реєстр нараховує 361 старшини з 323 родин. Серед старшин були чотири Зеленські, по три Бережецькі, Гуляницькі, Дубовики, Уманці, по два Аврамовичі, Безпалі, Бути, Вербицькі, Войцеховичі, Гамалії, Геращенки, Глосинські, Дворецькі, Донці, Дорошенки, Золотаренки, Зражевські, Канівці, Кваші, Ковалевські, Молявки, Носачі, Пилипенки, Рославці, Рубани, Силичі, Сильницькі, Тироненки,

Трушенки, Хмельницькі, Шамрицькі. 5 Лук'яновичів, 3 Андрійовичі, Григоровичі, Степановичі, 2 Івановичі, Михайловичі, Павловичі Федоровичі, Юхимовичі віднесені нами до різних родин невідомих прізвищ.

З 320 родин за прізвищами можемо впевнено визначити 253 родини, тобто 79%. Серед тих родин, хто повернув собі владу і вплив, були Аврамовичі, Бережецькі Калющенки, Капусти, Кизими, Килдеї, Кривоноси, Криси, Махаринські, Мозирі, Мурашки, Подобайли, Половці, Рогози, Сухопари, Терещенки, Улезьки, Уманці, Урошевичі та інші — всього 37 родин (14,6% від загальної кількості відомих родин).

Зберегли вплив — 79 родин (31,2%), серед них: Апостоли, Безпалі, Бистрицькі, Богуни, Булиги, Бути, Вербицькі, Вертилецькі, Войтенки, Ворони, Гаркуші, Горячки, Гладкі миргородські, Гладкі переяславські, Гоголі, Голуховські, Дворецькі, Домонтовичі, Донці, Дорошенки, Жученки, Забіли, Зеленські, Золотаренки, Ковалевські, Коханенки, Кравченки, Кублицькі, Кулябеки, Лизогуби, Лисянські, Лісницькі, Мокрієвичі, Панкевичі, Рославці, Рубани, Силичі, Скоробагаті, Тетері, Суличічі, Третьяки, Трушенки, Уманці, Ханенки, Цицюри, Чернявські, Яцьківські-Куницькі, Яхимовичі.

Не фіксуються серед урядової старшини з попереднього періоду 84 родини (умовно втратили вплив). З політичної арени після скинення свого патрона — гетьмана Виговського — зійшли Білобровки, Богатиренки, Богаченки, Брояки, Вовченки, Виговські, Гапоновичі, Дереневські, Джулаї, Лісовці, Лученки, Люторенки, Миневські, Нечаї, Шумейки, значно послабився вплив Зарудних, Каплуновських, Креховецьких, Лобод, Яненків, які перейшли в значне військове товариство, тобто неурядову старшину.

Новими у старшинському середовищі були 137 родин (54,15%). Серед них вперше бачимо Войцеховичів, Гамалій, Глосинських, Гречаних, Гуджолів, Дубовиків, Дяченків, Животовських, Зражевських, Кальницьких, Канівців, Кваш, Кованьок, Кропивницьких, Малинок, Момотів, Опар, Пирських, Підтеревів, Пісоцьких, Пригар та інших.

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 239.

² Обрання Івана Безпалого генеральним суддею суперечить твердженню «цим вони унеможливають обрання як Безпалого (якого вони ненавидять), так і когось із лівобережних старшин» Яковлева Т. Гетьманщина

в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руїни. — К.: Основи, 1998. — С. 341.

³ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 337.

⁴ ІР НБУ. — Ф. П. — № 15583–15590. — Арк. 4.

⁵ Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. (Досліді над літописом Самовидця). — Харків, 1930. — С. 390; Материалы для истории Малороссии (1660–1664). Отдел третий. — К., 1853. — С. 113.

⁶ Собрание государственных грамот и договоров. — Т. IV. — С. 51.

⁷ Памятники издаваемые Киевской Комиссией для разбора древних актов. Изд. 2-е. — К., 1898. — Т. IV. — С. 45.

⁸ ІР НБУ. — Ф. П. — № 15583–15590. — Арк. 32.

⁹ Там само. — № 15407. — Арк. 85.

¹⁰ Белокуров С.А. Дневальные записки приказа Тайных Дел 1765 — 1783 гг. // ЧОИДР. — 1908. — Кн.1. — С. 48–49.

¹¹ Мабуть, все це посольство бкло заарештоване і перебувало в московському полоні до 1667 р. знаходилися Дорошенко Григорій і Нестор Кононович. Див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 42.

¹² Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. — К., 1995. — С. 51; АЮЗР. — Ч. I. — Т. XV. — С. 273.

¹³ Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. Том V. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. Підготував до друку Петро Кулаковський. — Острог-Варшава-Москва, 1999. — С. 250, 251.

¹⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. — М., 1954. — Т. II. — С. 280.

¹⁵ Реєстр. — С. 30.

¹⁶ ІР НБУ. — Ф. П. — № 15410. — Арк. 56.

¹⁷ Реєстр. — С. 55.

¹⁸ Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських // Український історик. — 1970. — Ч. 1–3. — С. 155.

¹⁹ Універсал опублікований: Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1678 рр.). — К., 2000. — С. 61–62.

²⁰ Памятники, издаваемые Киевской Комиссией для разбора древних актов. Изд. 2-е. — Т. IV. — С. 71.

²¹ Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С. 246.

²² Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. III. — С. 179.

²³ Там само.

²⁴ Мицик Ю.А., Степенькін С.Ю. Корсунщина козацька. — Корсунь-Шевченківський, 1997. — С. 115; Реєстр. — С. 133.

²⁵ Універсали Івана Мазепи. — Ч. П. — С. 447.

²⁶ ІР НБУ. — Ф. П. — № 15405. — Арк. 37.

²⁷ Там само. — № 15583–15590. — Арк. 46.

- ²⁸ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 76.
- ²⁹ Реєстр. — С. 113.
- ³⁰ ІР НБУ. — № 15583–15590. — Арк. 45, 46.
- ³¹ Там само. — № 22184. — Арк. 1.
- ³² Там само. — № 22186. — Арк. 3.
- ³³ Там само. — № 22184. — Арк. 1.
- ³⁴ Матеріали для історії Малоросії (1660–1664). Отдел третій. — К., 1853. — С. 33, 34.
- ³⁵ Там само. — С. 36.
- ³⁶ Там само. — С. 37.
- ³⁷ Там само. — С. 43.
- ³⁸ Там само. — С. 53.
- ³⁹ Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Т. 12. — Ч. 1. — С. 75.
- ⁴⁰ Герасименко В. Чуднівська кампанія 1660 р. — К., 1929. — С. 61.
- ⁴¹ Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729–1730. — Чернигов, 1908. — С. 33.
- ⁴² А.О. К биографии Тимофея Цыцюры // Киевская старина. — 1889. — Т. XXVI. — С. 771.
- ⁴³ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 14.
- ⁴⁴ ЦДІАУК. — Ф. КМФ — 9. — Оп. 3. — Спр. 59. — Арк. 2.
- ⁴⁵ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 14.
- ⁴⁶ Замлинський В.О., Іваненко А.М. «Чернігівський літопис» — цінне джерело з історії України кінця XVI — першої половини XVIII ст. // Архіви України. — 1989. — № 5. — С. 64.
- ⁴⁷ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15405. — Арк. 39.
- ⁴⁸ А.О. К биографии Тимофея Цыцюры. — С. 772.
- ⁴⁹ Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 — поч.1663 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 123.
- ⁵⁰ Там само. — С. 60–61.
- ⁵¹ Там само. — С. 62.
- ⁵² ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 10.
- ⁵³ Там само. — Арк. 13.
- ⁵⁴ Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького. — С. 153.
- ⁵⁵ Матеріали для історії Малоросії (1660–1664). — С. 120
- ⁵⁶ Там само. — С. 121.
- ⁵⁷ Матеріали по історії Малоросії / Изд. В. Модзалевского. — Чернигов. — 1912. — С. 179.
- ⁵⁸ Реєстр козацьких дел в польской метрике в Санкт-Петербурге при 3-м департаменте Сената в листах с надписью «Kozackie» / Оттиск из журнала Чтение Общества истории и древностей Российских при Московском университете. — М., 1861. — Кн. 1–3. — С. 11.
- ⁵⁹ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 342.

- ⁶⁰ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Т. 5. — С. 189.
- ⁶¹ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15407. — Арк. 85.
- ⁶² Реєстр. — С. 318.
- ⁶³ Акты Московского государства. Т. 3. Разрядный приказ. Московский стол. 1660–1664. — СПб, 1901. — С. 191.
- ⁶⁴ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 52.
- ⁶⁵ Там само. — Т. VII. — С. 354.
- ⁶⁶ Модзалевский В. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1. — С. 49.
- ⁶⁷ Реєстр. — С. 315.
- ⁶⁸ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 19.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 21.
- ⁷⁰ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 354.
- ⁷¹ Реєстр. — С. 321.
- ⁷² Акты Московского государства. Т. 3. — С. 199.
- ⁷³ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15413. — Арк. 5.
- ⁷⁴ Там само. — № 15405. — Арк. 2; Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшини правобережних полків. — С. 14. Попованова О. Чигиринські полковники періоду Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. статей. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 140.
- ⁷⁵ Местечко Борисполе в XVII-м веке. Акты мейского уряда 1612–1699 г. — К., 1892. — С. 61.
- ⁷⁶ Сулимовский архив. — К., 1884. — С. 112, 116.
- ⁷⁷ Там само. — С. 11–12, 14
- ⁷⁸ Там само. — С. 15.
- ⁷⁹ Там само. — С. 20; Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К., 1989. — С. 269.
- ⁸⁰ ІР НБУ. — Ф. 113. — № 1. — Арк. 1.
- ⁸¹ Бузун О. Історія Остерщини. — Чернігів, 1998. — С. 106.
- ⁸² Реєстр. — С. 340.
- ⁸³ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. — К., 1998. — С. 20.
- ⁸⁴ Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. — 1888. — № 5. — С. 137; Черниговские губернские ведомости. — 1858. — № 25. — С. 196.
- ⁸⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т. III. — С. 604.
- ⁸⁶ Местечко Борисполе в XVII-м веке. — С. 64.
- ⁸⁷ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 90.
- ⁸⁸ Реєстр. — С. 51.
- ⁸⁹ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 67.
- ⁹⁰ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15401–15424. — Арк. 16.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 19.

⁹² Рід Болдаківських належав до любецької шляхти, родовідний роспис див.: Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч. — К., 1999. — С. 55–56.

⁹³ Представник шляхетської родини: Матвій був козацьким полковником в 1625 р. (Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648–1782 рр.). — К., 1998. — Ч. І. — С. 54), Федір Пирський відомий у Лубнах разом з козацьким полковником Станіславом Яблонським ще перед Визвольною війною (1637) (Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 199), сам Андрій уже в 1659 р. очолював Лубенську сотню (Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини... Ч. II. — С. 160, 157).

⁹⁴ Рід місцевий прилуцький, але невідомого соціального походження, брат був одним з перших прилуцьких сотників, потім сотником був і він доки в 1659 р. не став полковником (Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. Ч. II. — С. 317).

⁹⁵ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 33.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. — № 15407. — Арк. 37.

⁹⁸ Реєстр. — С. 385.

⁹⁹ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15407. — Арк. 39.

¹⁰⁰ Там само. — № 15409. — Арк. 1.

¹⁰¹ Реєстр. — С. 407.

¹⁰² ІР НБУ. — Ф. I. — № 55257. — Арк. 221.

¹⁰³ Реєстр. — С. 428.

¹⁰⁴ Розсоха Л. Миргородська старовина. Дослідження. Статті. Нариси. Розвідки. — Кобеляки: Кобеляки, 2002. — С. 53.

¹⁰⁵ ІР НБУ. — Ф. VIII. — № 241/102. — Арк. 8.

¹⁰⁶ Реєстр. — С. 435.

¹⁰⁷ Там само. — С. 413.

¹⁰⁸ Там само. — С. 417.

¹⁰⁹ Див.: Кривошея В.В. Нариси історії Київщини періоду козацтва. Біла Церква. — С. 50.

¹¹⁰ Реєстр. — С. 412.

¹¹¹ Крупницький Б. Миргородський полковник Павло Апостол (1618–1678) // Праці українського історико-філологічного товариства у Празі. — Прага, 1944. — Т. 5. — С. 42–46.

¹¹² Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 272.

¹¹³ Реєстр. — С. 374.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само. — С. 373, 374, 381, 52.

¹¹⁶ Там само. — С. 373.

¹¹⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. I. — С. 144.

¹¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 127.

- ¹¹⁹ Костомаров Н. Гетьманство Ю.Хмельницького // Исторические монографии и исследования. — СПб, 1872. — Т. II. — С. 231.
- ¹²⁰ Реєстр. — С. 400.
- ¹²¹ Модзалевский В.Л. К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и Лубенскими козаками в 1649–1661 гг. // Киевская старина. — 1906. — Т. 92. — № 1. — С. 7.
- ¹²² Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — С. 316.
- ¹²³ Реєстр. — С. 359.
- ¹²⁴ Астреб М.Г. Процессы Андрея Марковича (глуховского сотника 1709–1714, лубенского полковника 1714–1727, войскового подскарбия 1729–1744). — Полтава, 1909. — С. 50.
- ¹²⁵ Реєстр. — С. 393.
- ¹²⁶ ЦДІАК України. — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1–6.
- ¹²⁷ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15489–15538. — Арк. 69.
- ¹²⁸ Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упорядники Ю.Мицик, М.Кравець. — К., 2003. — С. 267.
- ¹²⁹ Там само. — С. 261.
- ¹³⁰ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — К., 1888. — Т. I. — С. 84; ЦДІАУК. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19342. — Арк. 49; Лазаревский А. Список водных мельниц Черниговского полка (1742 г.). // Записки Черниговского губернского статистического комитета. — Чернигов, 1872. — Кн. II. — Вып. 5–6. — С. 119; Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730. — Чернигов: Издание редакции «Земского Сборника Черниговской губернии», 1908. — С. 84.
- ¹³¹ Реєстр. — С. 144.
- ¹³² Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. — Ч. II. — С. 317.
- ¹³³ Мицик Ю.А. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни // Сіверянський літопис. — 1999. — № 3. — С. 25.
- ¹³⁴ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 19.
- ¹³⁵ Оглоблин О. Иван Мазепа і його доба: Праці історично-філософської секції. — Нью-Йорк, 1960. — С. 22.
- ¹³⁶ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 246.
- ¹³⁷ Мицик Ю. З листів «козацького відділу» АКВ АГАД у Варшаві // Сіверянський літопис. — 1998. — № 5. — С. 13.
- ¹³⁸ Там само. — С. 12.
- ¹³⁹ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 439.
- ¹⁴⁰ Мицик Ю. З листів «козацького відділу» АКВ АГАД. — С. 12.
- ¹⁴¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. III. Прилуцкий полк. — К., 1902. — С. 8.
- ¹⁴² Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 54.
- ¹⁴³ Реєстр — С. 439.
- ¹⁴⁴ Там само. — С. 448.

- ¹⁴⁵ Липинський В. Твори. — Т. 2. — С. 229.
- ¹⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 54.
- ¹⁴⁷ Липинський В. Твори. — Т. 2. — С. 229.
- ¹⁴⁸ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15401. — Арк. 1.
- ¹⁴⁹ Реєстр. — С. 439.
- ¹⁵⁰ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15401. — Арк. 1.
- ¹⁵¹ Реєстр. — С. 440.
- ¹⁵² Реєстр. — С. 449, 450.
- ¹⁵³ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15409. — Арк. 50.
- ¹⁵⁴ Там само. — Арк. 51.
- ¹⁵⁵ ЦДІАУК. — Ф. КМФ — 7. — Оп. 3. — Спр.101. — Арк. 2.
- ¹⁵⁶ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 54.
- ¹⁵⁷ Реєстр. — С. 132.
- ¹⁵⁸ Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). Историко-юридический очерк. — К., 1908. — С. 17.
- ¹⁵⁹ Присяжні книги 1654 р. — С. 201.
- ¹⁶⁰ Реєстр. — С. 483.
- ¹⁶¹ Присяжні книги 1654 р. — С. 194.
- ¹⁶² Реєстр. — С. 482.
- ¹⁶³ Присяжні книги 1654 р. — С. 187.
- ¹⁶⁴ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 38
- ¹⁶⁵ Там само. — № 15409. — Арк. 41.
- ¹⁶⁶ Там само. — Арк. 45.
- ¹⁶⁷ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 7. — С. 71.
- ¹⁶⁸ Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Чернигов, 1913. — Вып. 10. — С. 155.
- ¹⁶⁹ Присяжні книги 1654 р. — С. 343.
- ¹⁷⁰ Там само. — С. 308.
- ¹⁷¹ Акты Московского государства. — Т. III. — С. 244.
- ¹⁷² Реєстр. — С. 342.
- ¹⁷³ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15425–15487. — Арк. 228.
- ¹⁷⁴ Реєстр. — С. 338.
- ¹⁷⁵ ЦДІАУК. — Ф. КМФ. — 9. — Оп. 3. II. — Спр. 42. — Арк. 1.
- ¹⁷⁶ Материалы по истории Малороссии / Изд. В. Модзалевского. — Чернигов, 1912. — С. 216.
- ¹⁷⁷ Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького. — С. 119, 122.
- ¹⁷⁸ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15409–15419. — Арк. 126.